

LOZAN KONFERANSI'NDA NÜFUS TARTIŞMALARI

MÜMTAZ PEKER

Cumhuriyet yönetiminin, eğitim kurumu aracılığı ile genç kuşaklara bazı şeyleri iyi öğrettiği gözlemlenmektedir. Bunlardan ilki Sevr Antlaşması'nın ulusun yok oluş belgesi, Lozan Antlaşması'nın ise kurtuluş ve yeniden yapılanma belgesi olduğudur. Ne var ki, her iki antlaşmaya taraf ülkelerin konferans dönemi ve öncesindeki tutumları, davranışları konusunda genç kuşaklara yeterli bilginin aktarıldığını söylemek güçtür. Öte yandan her iki antlaşmanın arka planındaki olaylar üzerine tarafların gelecekte yapabileceği tartışmalar, takınacakları tutumlar üzerine tarihi belgelere dayalı bilgi üretimi de yeterince yapılmamıştır. Bunun günümüzdeki çarpıcı örneği nüfus konusu üzerine yapılan tartışmalarda görülmektedir.

Günümüzde tartışmanın geldiği nokta iki açıdan önemlidir: i. Lozan Antlaşması öncesinde on yılı aşan uzun savaş döneminde devletlerin, etnik grupların uyguladıkları tarihsel kökleri olan davranışlarının ve bunların sonuçlarının bir kenara atılmasıdır. Tartışmalar bunlar yok kabul edilerek sürdürülmektedir. Bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nden ise 1915'te Osmanlı Ermenilerinden bir bölümünün, ordunun savaştığı bölge gerisinden İmparatorluğun başka bir bölgesine zorunlu göçü (tehciri) esnasında karşılaştıkları olayları "bir etnik nüfusun yok edilmesi" ya da "soykırım" olarak kabul etmesi ve bundan özür dilemesi istenmektedir. ii. Yüksek doğurganlık ve ölümlülük hızlarının egemen olduğu bir dönemdeki nüfusu; temel kaynaklardaki verilerden uzaklaştırarak, farklı kaynaklara gönderme yaparak, nüfus büyüklükleri ve nüfus artış hızı dikkate alınmadan tartışma eğilimi öne çıkarılmaktadır. Böylece ilk nedende sözkonusu edilen soykırım iddiasının geçerliliğine dayanak aranmaktadır.

Nüfus bilim tarihinde bilinen ilk örnekler ise çok açık ve çarpıcıdır: Batıda özellikle Kuzey ülkeleri nüfus dinamiklerine ilişkin kilise kayıtları güvenilir kabul edilmektedir. Kaynak gösterilen kişi Thomas R. Malthus'tur. T.R. Malthus "Nüfus İlkesi Üzerine"¹ adlı çalışmasında özellikle kilise kayıtlarından yararlanmaktadır. Çalışmada papaz yardımcıları tarafından

¹ Thomas R. Malthus, *An Essay on Population*, New York 1914 s:43-54.

toplandığı belirtilen evlenme, doğum, vaftiz ve ölü gömme olaylarına ilişkin köy, kasaba ve kent yerleşmelerine ilişkin bilgilerden nüfusun büyümesi ve ikiye katlanma biçimleri hesaplanmaktadır. Öte yandan Hıristiyan cemaattan toplanan vergilerin fakirlere dağıtılmasında kilise yönetimi bu kayıtları temel almaktadır.

Avrupa'da 1600-1700 döneminde nüfus dinamiklerine ilişkin tutulan kilise kayıtlarının bu kez devlet örgütleri tarafından; sağlık eğitim, askeri ve vergi amaçlı tutulmaya başlandığı görülmektedir². Uzun yıllara ilişkin bu kayıt bilgileri daha sonraki dönemde hem devletler hem de bilim çevreleri tarafından temel kaynak gösterilmektedir. Nüfus biliminde nerede ise başlangıç noktası olarak kabul edilen bu verilerden üretilen kuramsal görüşlerin (demografik geçiş kuramı), kavramların (nüfusun ikiye katlanması), kabullenmelerin (günümüzde yeterli bilgi olmadığı zaman doğuştaki kadın erkek oranı 105 olarak yada 100 kadına karşı 105 erkeğin doğduğu varsayılır) belli bir dönem ve etnik gruplar için terk edilmesi, bu konuda farklı verilerin öne sürülmesi çok anlamlıdır.

Feodal dönem boyunca Kıta Avrupa'sında krallık ve imparatorlukların ülke adı öne çıkarılarak adlandırılması temel olgu olarak görülmektedir. Hanedan adı burada önemli değildir. Tüm imparatorluklar ve krallıklar ülke adını taşımaktadır. Bu bağlamda Batılı bakış, Osmanlı İmparatorluğu yerine Türkler ve diğer etnik grupları öne çıkaran bir söylem geliştirmiştir. Batılı düşünür ve devlet adamları düşüncelerini bu anlayış üzerine temellendirmektedir. Bu tür bir anlayış ve davranışın yalın örneklerini I. Dünya Savaşı öncesinde görmek olasıdır. Savaş sonrasındaki Sevr görüşmelerinde İngiltere önderliğindeki devletlerin Osmanlı İmparatorluğu delegelerine söylemi çok açıktır. "Biz, sizin ülkenizin doğusunda Ermeni, batusında Rum devleti kurulması için harpten önce bunlara söz verdik. Batı'da olduğu gibi bunları da etnik temelde gerçekleştirmek istiyoruz."

Batının benzer tutumu Lozan Konferansı'nda da görülmektedir. Ne var ki bu görüşmelere getirdikleri nüfus verileri yukarıda belirttiğim "kilise - devlet" ikilisi içindeki temel anlayışla uyuşmamaktadır. Dahası Müttefiklerin gizli savaş sözleşmelerinde, Türkiye'yi kendi çıkar bölgelerine ayırmayı, Ermeni ve Rum nüfusa ilişkin sahte istatistikler düzenleyerek büyük toprak

² Louis Henry, "Historical Demography" *Population and Social Change* Edited by D.V. Glass and Roger Revelle, London, 1972.

vermeyi tasarladıkları İngiliz belgelerinde görülmektedir³. Bu uzlaşa doğrultusunda Osmanlı liman kentlerinde ekonomik hayata egemen olan iki etnik grubun (Rum ve Ermeni) seçkinliklerinin ayrılıkçı ve devlet kurma amaçlı örgütlenmeleri hemen başlamıştır. Örneğin İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği ilk günlerde "kendi anavatanları Ermenistan'ı kurmak, ayağa kaldırmak" amaçlı 27 ticaret kolundan 193 Ermeni zenaatkar tarafından İzmir'de Genel Birlik oluşturulmuştur⁴

Bu denemenin amacı, Lozan'da yapılan nüfus tartışmalarını kabaca özetlemek ve Türkiye'nin tezlerinin dayandığı nüfus verilerinin kaynağı olan Osmanlı Devleti İstatistik Umumi İdaresi bulguları ile Müttefiklerin verilerini tartışmaktır. Bu tür bir karşılaştırma zaman boyutunda yapılırken nüfus biliminin geliştirdiği bazı kuramlara gönderme yapılarak konferansa sunulan verilerin geçerliği kabaca sorgulanacak ve bir yargıya varılacaktır.

Lozan'daki Tartışmalar: Türk heyeti Lozan Konferansı'na gitme hazırlığı içinde iken Bakanlar Kurulu burada izlenecek stratejiyi kabaca belirlemiştir. Nüfus açısından ilgimizi çeken noktalar şunlardır:

-Doğu sınırı: Ermeni Yurdu sözkonusu olamaz. Olursa görüşmeler kesilecektir.

-Irak sınırı : Süleymaniye, Kerkük ve Musul livalarını kapsayacak biçimde çizilecektir.

-Adalar : Duruma göre davranılacak, kıyalarımıza pek yakın olan adalar ülkemize katılacaktır.

-Azınlıklar: Temel olan nüfus mübadelesidir.

Türk Hükümeti kapitülasyonlar ve topraklarında Ermeni yurdu kurulması konularında savaşı göze alabilecek kadar kesin karardır. Lozan'da, Türkiye'den "Ermeni Yurdu" için toprak istenirse, Anadolu'dan toprak koparılmaya kalkılırsa, görüşmeler derhal kesilecektir. Ankara'dan yeni tali-

³ G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri* C:1, s:105, Tarih-Kültür Dizisi, İstanbul, 2001.

⁴ Uluslar arası Amerikan Koleji Araştırma Komitesi, *İzmir'de Bazı Sosyal Koşullar Hakkında Bir Araştırma*, İzmir, 1921, s:23-24. Çeviren: A. Candemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı İzmir, 2000.

mat istemeye bile gerek görülmeyecektir. Heyet başkanı İsmet Paşa bu konuda hükümete danışmadan görüşmeleri kesmeye yetkili kılınmıştır⁵.

20 Kasım 1922 günü başlayan Lozan Konferansı 24 Temmuz 1923'te imzalanan Barış Antlaşması ile sonlanmıştır. Lozan Konferansı'nda nüfus tartışmaları aşağıdaki konularda yapılmıştır.

-Yunan ve Türk halklarının mübadelesi, sivil rehinelere ile savaş tutsaklarının değişimi.

-Türkiye sınırları içinde "Ermeni Yurdu" kurulması.

-Trakya sınırının ve sınır çizgisindeki nüfusun saptanması.

-Süleymaniye, Kerkük ve Musul livalarındaki nüfusun etnik yapısı.

Günümüze yansımaları ve etkileri açısından ilk iki tartışma bu deneme içinde yer almaktadır. Diğer iki konu hakkında tarafların sundukları nüfus bilgileri çok farklıdır. Türk heyeti tarihi kökleri ve yönetim geleneği olan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1906 ve 1914 tarihli verilerini sunarken, İngiliz ve Yunan heyetleri kaynağı farklı verileri toplantıya getirmişlerdir. Özellikle Osmanlı ve İngiliz verileri arasında nüfus bilim kuramı açısından açıklanamayacak farklılıklar görülmektedir. Buna karşılık Osmanlı ve Yunan verileri arasında konferans sırasında da belirtildiği gibi çok büyük farklılık yoktur. Bir noktada Yunan heyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 verilerini kendilerine göre bazı düzeltmeler yaparak toplantıya sunmuştur.

Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesi, Sivil Rehinelere ile Savaş Tutsaklarının Değişimi: Lozan Konferansı'nda nüfus konusu açısından öncelikli sorun Türk ve Yunan savaş tutsakları ile her iki ülkede yaşayan farklı etnik gruptaki nüfus değişimidir. Sorun ilk olarak 1 Aralık 1922 Cuma oturumunda tartışılmaya başlanmıştır.

Yukarıdaki tarih için dağıtılan çalışma programında olmamasına karşın Lord Curzon (İngiltere) savaş tutsakları yanı sıra geciktirilmeyecek bir sorunu (nüfus mübadelesi) tartışmak üzere komisyon toplantısını açmıştır. Böyle bir uygulamaya yalnızca İsmet Paşa "önceden bildirilmiş resmi gündemde bulunmayan bir konunun oturum programına alınmış olduğunu görmekle hayret ettiğini" belirtmiştir. Öteki temsilciler, L. Curzon'un prog-

⁵ Bilal Şimşir, (Yayıma hazırlayan), *Lozan Telgrafları*, Cilt II, s:XI, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1996.

ram değişikliğine hiç ses çıkarmamışlardır. Dahası L. Curzon program değişikliği yanı sıra nüfus mübadelesi konusunda daha önce deneyimi olan Dr. Nansen'e Müttefik Devletlerin, Milletler Cemiyeti aracılığı ile hazırlattığı raporu oturumda taraflara sunacağını belirtmiştir⁶.

L. Curzon'un açıklamalarına göre Dr. Nansen, Türk ve Yunanlı yetkililer ile görüşmüştür. Ancak gerek Türk heyetinin açıklamaları gerekse diğer açıklamalardan anlaşıldığı kadarı ile Dr. Nansen incelemelerini İstanbul Hükümeti ile sınırlı tutmuştur. Ankara Hükümeti ile resmi düzeyde görüşmeleri olmamıştır.

Dr. Nansen komisyona sunduğu raporunda nüfus mübadelesinin gerekliliğini aşağıdaki nedenlere dayandırmaktadır: i. Büyük ölçüde etnik yer değiştirmelerin yaratmış olduğu ağır ekonomik sorunlara hızlı ve etkin çözüm getirilmelidir. ii. Mübadele ilgili ülkelerin yararına olduğu kadar, Avrupa barışına katkısı bakımından da çok istenmeye değer bir şey olduğu kanısı Konferansa katılan tüm devlet heyetlerinde oluşmuştur. iii. Nüfus mübadelesi ne kadar iyi yürütülürse yürütülsün, iki taraftan da mübadele konusu olacakların pek çoğuna kaçınılmaz büyük acılar yükleyecektir. Onların çok büyük ölçekte yoksullaşmasına yol açacaktır. Fedakarlıklar ne kadar büyük olursa olsun, mübadele yapılmadığı zaman, aynı halkların gelecekte katlanacakları acılar ise daha çok olacaktır.

Dr. Nansen bunlara ek olarak, mübadelenin gönüllü - zorunlu olması, sınırları ve bunu uygulayacak kuruluşun belirlenmesi için tarafların alt komisyonda çalışma yapmasını önermiştir.

Konferansta savaş tutsakları ve mübadeleye konu olacak nüfus verileri üzerine önemli tartışmalar yapılmıştır. Türk Heyeti savaş tutsakları konusunda ayrıntılı bilgi verirken, mübadele edilecek nüfus üzerinde değişen koşullardan ötürü güvenilir nüfus verileri olmadığını savunmuştur. Buna karşılık L. Curzon uzun süren savaşlar öncesine ilişkin nüfus verilerini gündeme getirmiştir. Verinin kaynağı ise L. Curzon'un belirttiğine göre ABD istatistikleridir. İleri sürülen sava göre 1914'te Küçük Asya'da sayıları 1.600.000 olan Rum nüfus bulunmaktadır. Osmanlı uyruklu Rum nüfus içinden sürülmüş, kaçmış, ölmüş ve kayıplar dışında halen Küçük Asya'da

⁶ Seha Meray, (Çeviren ve yayıma hazırlayan), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1981.*

500.000 kişinin kaldığını, kendileriyle ilgilenilmesi gerekenlerin bunlar olduğunu vurgulamıştır⁷.

L. Curzon, İstanbul'da yaşayan Rum nüfus konusunda ise şu bilgileri aktarmaktadır: "1914 yılında İstanbul'da yaşayan Rum nüfus 300.000 dolayındadır. Bu yıllardaki göçlerden ötürü Rum nüfus artmış ve halen İstanbul'da yaşayan Rum nüfus 400.000'e ulaşmıştır". İstanbul'da yaşayan Rum nüfusun mübadele dışı tutulmasını isteyen L. Curzon'un gerekçesi şudur: Böylesi bir göçün ekonomik ve endüstriyel bakımdan Türkiye için büyük bir kayıp olacağı ortadadır. Rum nüfusun İstanbul'un varlığı için hayati bir rol oynadığını belirten L. Curzon, eğer antlaşma bunları içerirse, İstanbul'un etkisini, varlığını ve ticaretini yitireceğini savunmuştur.

L. Curzon mübadele içinde düşünmediği Doğu Trakya'daki Rum nüfus için ise, "savaş koşullarından ötürü her türlü varlığını bırakarak şimdiden Yunanistan'a göç edenlerin sayısı 320.000 civarındadır" şeklinde bilgi vermiştir. L. Curzon'un Lozan'daki iddialarına göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum nüfus ne kadardır? Yukardaki açıklamalara göre Küçük Asya'da (1.600.000) İstanbul'da (300.000) ve Doğu Trakya'da (320.000) olmak üzere büyük savaş öncesi dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda kabaca 2.220.000 civarında Rumun yaşamakta olduğunu L. Curzon heyet üyelerinin bilgisine sunmuştur.

Yunanistan'da yaşayan ve mübadele edilecek Müslüman nüfus ise ne kadardır? L. Curzon Yunanistan'da yaşayan Türk nüfusu ikiye ayırmakta ve ilk grubu mübadele dışı tutmaktadır. Mübadele dışı tutulacak bu grup Batı Trakya'da yaşayan ve sayıları 1914 verilerine göre 124.000 civarında olan Müslümanlardır. L. Curzon Batı Trakya'da yaşayan Müslüman Türkler hakkında bu kez nedense ABD istatistiklerini değil, güvenilir olduğunu söylediği Yunanistan verilerini kullanmaktadır. Ayrıca bir bilgisini daha açıklayarak, Yunanistan'ın bunları sınır dışı etmeyeceğini bildiğini söylemektedir. İkinci grubu ise mübadele edilecek nüfus oluşturmaktadır. Yunanistan'ın değişik yerleşmelerinde yaşayan Yunan uyruklu bu grubun nüfusunu L. Curzon 360.000 olarak belirtmektedir. İlk günkü tartışmalara resmi programda olmadığı için Türk Heyeti nüfus konusunda veri sunmamıştır. Ancak L. Curzon'un Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşadığını savunduğu Rum nüfusun abartılı olduğunu İsmet Paşa açıkça vurgulamıştır.

⁷ Seha, Meray, a.g.e., Cilt 1, Kitap, s:126.

Komisyon; savaş tutsakları ve rehinelerin geri verilmesini içine almak üzere, Yunanistan ile Türkiye arasında nüfus mübadelesi sorununun alt komisyonunda incelenmesine, Dr. Nansen'in de burada dinlenmesine karar vermiştir⁸.

M. Montagna (İtalya) başkanlığındaki alt komisyona aktarılan sorunlar burada yoğun biçimde tartışılmıştır. Tartışmalar aşağıdaki ana başlıklarda olmak üzere yapılmıştır. a. Sivil rehinelerin geri verilmesi. b. Savaş tutsaklarının değişimi, c. Nüfus mübadelesi.

Bunlardan ilk iki sorun üzerinde taraflar hemen uzlaşmıştır. Ancak üçüncü sorun üzerinde çetin tartışmalar yapılmıştır. Tartışılan konular kabaca şu şekilde özetlenebilir. i. Mübadele zorunlu mu yoksa gönüllü mü olacaktır. Delegeler gönüllülük ilkesini benimsemelerine karşın danışman Dr. Nansen'in zorunlu mübadele konusundaki görüşlerinde ısrar etmesi sonucu mübadelenin zorunlu olması kabul edilmiştir. ii. Mübadelenin nerelerdeki nüfusu kapsayacağı konusunda özellikle Türk Heyeti İstanbul doğumlu ve burada yaşayanlar konusunda önemli sakıncaları ileri sürmüştür. Türk Heyeti, İstanbul'da Rum nüfus bırakmanın imkansız olduğunu, onların yerine Yunanistan'dan gelecek Müslüman halkın bir kısmını burada yerleştirmek istediğini belirtmiştir. Buna karşılık Yunan Heyeti kendi verilerine dayanarak Yunanistan'a sığınmak üzere bir milyona (L. Curzon bir önceki toplantıda bunların sayısını 600.000 - 900.000 arasında olduğunu belirtmiştir) yakın Anadolu göçmeninin geldiğini belirterek, İstanbul'dan gelecek Rumların kabul edilmeyeceğini belirtmiştir⁹. Sonuçta taraflar "İstanbul"luluk üzerine yeni bir içerikte anlaşmaya varmıştır. İstanbul'daki Rum nüfus belli tarih ve sınırlar içinde olmak koşulu ile mübadele dışı tutulmuştur.

Mübadeleye konu Müslüman nüfusun yaşadığı yerleşmelerde din içerikli bir örgütlenmesi yoktur. Buna karşılık Rum nüfusun İstanbul'da kökü uzun yıllara dayanan "Evrensel" Patriklik kurumu vardır¹⁰. Türk Heyeti bu kurumun da mübadele ile birlikte İstanbul'dan ayrılmasını istemektedir. Bu görüşe Yunanistan'ın yanı sıra öteki devlet temsilcileri de karşı çıkmışlardır. Karşı çıkışın dinsel temelli savunması şöyledir. "Evrensel" Patriklik, İstanbul'u bırakıp gitmek zorunda kalırsa, Rum Ortodoks topluluğu

⁸ Seha Meray, a.g.e., Birinci Takım, Cilt. 1, Kitap 1, s.129.

⁹ Seha Meray a.g.e. Birinci Takım Cilt 1, Kitap 1, s. 336.

¹⁰ Fener Patrikhanesinin evrensellik iddiası Türkiye tarafından hiçbir zaman kabul edilmemiştir.

ruhani başını yitirmiş olacaktır. Böyle bir durum dinin aslından ayrılması ve kişinin aforoz edilmesi için yeterli nedeni oluşturacaktır. Konferansa katılan heyetler yanı sıra gözlemci Hıristiyan kökenli devlet heyetleri de bu savunmayı benimsemiş ve desteklemiştir. Sonuçta “Evrensel” Patriklik’in İstanbul’da kalmasını Türk Heyeti kabul etmiştir.

23 Ocak 1923 tarihinde TBMM Hükümeti ile Yunan Hükümeti iki halkın mübadelesine ilişkin sözleşmeyi imzalamıştır. 19 maddeden oluşan sözleşmeye göre mübadele zorunlu olacaktır. Mübadele işlemlerine 1 Mayıs 1923 tarihinde başlanacaktır. İstanbul’da oturan Rumlar ile Batı Trakya’da oturan Türkler mübadele dışı kalacaktır. Mübadele zaman boyutunda 18 Ekim 1912 tarihinden sonra göç edenleri de kapsayacak ve bunların haklarını koruyacak şekilde genişletilmiştir. Mübadeleye tabi olanlar bu tarihten sonra yeni yurttaşlık kimliği ile tanınmaya başlanmıştır¹¹.

Mübadele Sonu Nüfus Verileri: Zorunlu göç nedeni ile aile ve ülkelerin kaybının büyük olacağı tarihsel bilgilerimiz arasında yer almaktadır. Zorunlu göçler tüm yaş gruplarındaki nüfusa kapsadığı için, bu nüfusun varış noktasındaki barınma, çevre koşulları, iklim değişikliği ve yeni sosyal sisteme uyum v.b. sorunlardan ötürü kayıpları yüksek olmaktadır. Özellikle her yaş ve cinsiyette ölümler, kalkış noktasına göre artmaktadır. Türk ve Yunan halklarının mübadelesinde de aynı olgu ile karşılaşmıştır. Fakat mübadele tarihi ile ilk genel nüfus sayımlarının yapıldığı tarih arasındaki sürenin kısalığından ötürü bunun önemli bir engel oluşturmadığı varsayımı altında aşağıdaki analiz yapılmıştır.

Türk ve Yunan halkları arasında yapılan mübadele konusunda nüfus bilim tarihinde bir çok araştırmacının ulaştığı farklı sayısal bulgular vardır. Araştırmacıların bulguları ve aradaki farklılığı vurgulamak yerine her iki ülkenin istatistik örgütlerinin yayınlarını kullanarak bir analiz yapmak daha tutarlı bir yaklaşımdır. Yunanistan’da 1928 yılında yapılan genel nüfus sayımı sonuçlarına göre bu ülkeye göç edenlerin geldikleri yer ve tarih açısından dağılımı şöyledir (Çizelge 1). Burada kaba bir sınıflama yaparak Anadolu, Doğu Trakya, Pontus ve İstanbul’dan göç edenler, Türkiye’den olan göçler olarak görülmüştür. Göçmenlerin Yunanistan’a varışları ise “Anadolu Bozgunu’ndan önce ve sonra” şeklinde ayrılmıştır. Böylece tüm göçmenleri kapsayacak bir veri seti oluşturulmuştur. Anadolu Bozgunu öncesi ve sonrası

¹¹ Seha, Meray, a.g.e., İkinci Takım, Cilt 11, s.82-87.

Türkiye'den göç edenlerin sayısı 1.104.216'dır. Konferans görüşmeleri sırasında İngiltere ve Yunanistan heyetlerinin verdikleri rakamların ne denli yanlış ve abartılı olduğu burada açıkça görülmektedir. Sözelimi daha konferans sırasında yalnızca Anadolu'dan bir milyona yakın göçmen geldiğini, Doğu Trakya'dan gelen 320.000 sığınmacı ile birlikte toplam sayının arttığını belirtenlerin, İstanbul'dan gelecek Rum nüfusun mübadelesini kabul edemeyiz şeklindeki savunmalarını anlamak zordur.

Çizelge 1: Yunanistan'a Göç Edenlerin Geldikleri Ülke ve Geliş Dönemine Göre Dağılımları

Ülke	Anadolu Bozgunundan Önce	Anadolu Bozgunundan Sonra	Toplam
Anadolu	37,728	589,226	626,954
Trakya	27,057	229,578	256,635
Pontus	17,528	164,641	182,169
İstanbul	4,109	34,349	38,458
Bulgaristan	20,977	28,050	49,027
Kafkasya	32,421	14,670	47,091
Rusya	5,214	6,221	11,425
Sırbistan	4,611	1,446	6,657
Arnavutluk	1,600	898	2,498
Dodekanes	355	383	735
Romanya	266	456	722
Kıbrıs	25	32	57
Mısır	1	7	8
TOPLAM	151,892	1,069,957	1,221,849

Kaynak: Svonoros, A. : Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları, DİE yayını, Ankara, 1935, s.22.

İngiltere ve Yunanistan delegelerinin konferans sırasında İstanbul'daki Rum nüfus için ileri sürdükleri veriler şöyledir. İstanbul'da 1914'de 300.000 olan sonraki yıllarda ise oluşan göçlerle Rum nüfusun 400.000'e ulaştığı savunulmuştur. Türkiye ve Yunanistan nüfus sayımı verileri bunları ne derecede doğrulamaktadır? Türkiye'de Cumhuriyet döneminde ilk genel nüfus sayımı Belçikalı bir uzmanın yönetiminde 1927'de yapılmıştır¹². Sayımın verilerine göre İstanbul'da yaşayan Rum nüfus 110.000 olarak saptanmıştır. 1928 Yunanistan genel nüfus sayımına göre ise İstanbul'dan değişik tarihlerde 38.458 kişinin Yunanistan'a göç ettiği belirtilmektedir. Koşulların zor olduğu bu yıllarda İstanbul Rumlarından bazıları Yunanistan dışında bir yere göç etmiş olabilir. Bazıları da İstanbul'daki sayım sırasında Rum kimliğini saklamış olabilir. Bu iki grubun sayısı tahmin edilemez. Fakat konferans sırasında İngiliz ve Yunan delegelerinin söyledikleri rakamlara, iki ülke verileri yanı sıra son iki olay (göç ve kimliğini saklama) dan oluşacak rakamlarla ulaşmanın güçlüğü ortadadır.

Konferans sırasında söylenen İstanbul Rum nüfusuna ilişkin veriler iki açıdan önemlidir. i. İstanbul'da Hıristiyanlığın önemli iki merkezi kurumu vardır. Ayrıca İstanbul'un Müttefik Devletlerce işgal edilmesinden ötürü Osmanlı belgelerine ulaşamama gibi bir sorunları da yoktur. İzmir'de olduğu gibi kilise kayıtlarını yok eden bir yangın da olmamıştır. Buna göre tüm belgeleri elinde bulunduran Müttefik Devletler konferansa abartılı nüfus verileri sunmakla, başta değindiğimiz kilise - devlet ikilisinin uzun yıllara dayanan "güven" geleneğini zedelemişlerdir. ii. Osmanlı İmparatorluğu verilerine sürekli eksik, yanlış gözü ile bakan ve buna karşın "ABD istatistikleri", "Kilise kayıtları", "Müttefik Devletlerin Sayımı (Musul örneğinde olduğu gibi)", "Gezginlerin gözlemi" nin güvenilir olduğunu ileri sürenlerin şu sorulara yanıt vermesi gerekir: Rum "Evrensel" Patrikliğinin merkezindeki Rum nüfusa ilişkin veriler bu denli yanlış ise, merkezden uzaklaştıkça kilise kayıtlarının güvenilirliği ne ölçüde geçerlidir? Benzer soru Ermeni nüfus için de geçerlidir. Müttefik Devletler, Musul ve civarındaki dağınık yerleşim yerlerinde zor koşullarda yaptıklarını belirttikleri nüfus saptamasını, koşulların daha uygun olduğu İstanbul'da daha uzun zaman diliminde niçin yapmadıklarını açıklamalıdır. Hiç şüphesiz bu sorulara güvenilir yanıt verilmeyecektir. Ancak İstanbul Rumları için konferansa su-

¹² Devlet İstatistik Enstitüsü: 1927 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 1935.

nulan rakamların abartılı olduğu her iki ülkenin (Türkiye 1927, Yunanistan 1928) nüfus sayımlarında görülmektedir.

Müttefiklerin, Yunanistan'daki Müslüman nüfus için söyledikleri ile mübadele sonunda gerçekleşen rakamlarda da bir yanlışlık olduğu görülmektedir. Mübadelenin sürdüğü dönemde Türkiye'de "Ayın Tarihi", "Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası", "Cumhuriyet" v.b. günlük, aylık yayın organlarında göçmenlerle ilgili değişik rakamlar verilmiştir. Sözelimi 1924 yılı Ekim ayına kadar mübadele edilen Müslüman nüfus 370.000 olarak gösterilmektedir. Yunanistan'ın özellikle dağ köylerindeki Müslüman nüfusun göçü ile bu sayı daha sonra artmıştır. Devlet İstatistik Enstitüsü yayınlarında göçmen sayısının 456.729'a ulaştığı görülmektedir¹³. Bu konuda çalışan araştırmacılar, mübadele kapsamına giren, fakat mübadele edilmeyi beklemeden Yunanistan'dan sığınmacı olarak gelen Müslümanların sayısını 50.000 olarak tahmin etmektedir¹⁴. Göçmen nüfus üzerine çalışan dönemin nüfus bilimcisi Yüceuluğ göç verilerini yıllara göre düzenlemiştir. Göçmenlerin geldikleri yere göre bir dağılımını vermektedir. Ancak 1923 ve onu izleyen ilk üç yıl içinde ülkemize gelen göçmenlerin kalkış noktası Yunanistan ağırlıklıdır. Türkiye daha sonraki yıllarda Balkan ülkeleri ve öteki komşu ülkelerle göç antlaşması imzalamıştır. Buralardan Müslüman ve Hıristiyan (Gagauz Türkleri) nüfusun göçü olmuştur. Bu bilgiler ışığında yukarıdaki iki veriyi birlikte ele aldığımızda şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır. DİE verisi (mübadele edilen nüfus) ile sığınmacılar birlikte düşünüldüğünde 516.700 rakamına ulaşılmaktadır. Aynı yılları içeren (1923-1927) Yüceuluğ'un verileri ise 504.964 düzeyindedir¹⁵.

Burada dikkatimizi çeken nokta, gerçekleşen mübadil Müslüman nüfusun büyüklüğünün, Lozan'daki tartışmalar sırasında İngiltere ve Yunanistan delegelerinin ileri sürdükleri rakamların yüzde 60 üzerinde olduğudur. Kabaca İngiltere ve Yunanistan delegeleri, konferansa katılanlara Yunanistan'daki Müslüman nüfus konusunda yanlış ve eksik bilgi sunmuşlardır. Osmanlı verileri ile, Müttefiklerin konferansa katılan heyet üyelerine sundukları Rum nüfus verileri arasında nasıl bir ilişki vardır? Biraz

¹³ Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Yıllığı (1929-1930)*, Ankara, 1990, s.101.

¹⁴ Kemal Arı, *Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul, 2000, s.92.

¹⁵ Ratiş Yüceuluğ, *Savaş Sonu Nüfus Meseleleri: Türkiye Üzerine İncelemeler ve Fikirler*, Ankara, 1944, s.150.

önce sözüne ettiğimiz yanlılık 1885-1914 dönemi Osmanlı verileri karşısında da görülmekte midir?

Osmanlı Nüfus Sistemine Göre Nüfusun Dağılımı (1885-1914): Osmanlı İmparatorluğu nüfus sistemine ilişkin belgeler yerli ve yabancı tarihçiler tarafından yoğun biçimde incelenmiştir. Buna göre İmparatorluğun son otuz yılını içeren nüfusun etnik gruplara göre dağılımı çizelge 2'deki gibidir.

Nüfusun etnik gruplara göre dağılımı yirmi yıl (1885-1906) içinde önemli bir değişime uğramamıştır. Başka bir anlatımla etnik grupların nüfus artış hızı ve toplam içindeki yüzdeleri arasında anlamlı bir fark oluşmamıştır. Bulguların yirmi yıllık örüntüsü bize nüfus bilimdeki "nüfus geçiş kuramına" uygunluğunu göstermektedir. Kurama göre doğum ve ölüm hızlarının yüksek olduğu bir dönemde çok az bir nüfus artışı (r) olmaktadır. Nüfusun kısa dönemde artışı doğal artıştan gerçekleşmektedir. Bunun dışında nüfusta görülen beklenmeyen azalış ve artışı ancak göç açıklayabilmektedir. Bu kuramsal bilgiler ve veriler bize İmparatorluğun söz konusu yıllardaki nüfusunun "nüfus geçiş kuramının" ilk evresini yaşamakta olduğunu göstermektedir. İmparatorluk nüfusu yüksek doğum ve ölüm hızlarına sahip, ancak düşük bir nüfus artışının gerçekleştiği kararlı bir nüfus yapısı vardır. Buna göre 1914 yılı Osmanlı verisi Rum nüfus ile konferansa getirilen Rum nüfus arasında 500.000'ni aşan bir farklılık görülmektedir. Kararlı bir nüfus yapısının olduğu ülkede bunu açıklanacak güçtür.

Müttefiklerin gerek Rum gerekse biraz sonra inceleyeceğim Ermeni nüfus için getirdikleri verilerin fazlalığı önemli bir tartışmayı gündeme getirmektedir.

**Çizelge 2: Osmanlı Nüfusunun Etnik Gruplara Göre Dağılımı
(1885-1914)**

Etnik grup	Yıllar			
	1885	1897	1906	1914
Müslüman	12,585,950	14,111,945	15,518,478	15,044,846
Rum Ortodoks	2,329,776	2,569,912	2,882,773	1,729,738
Ermeni	988,887	1,042,374	1,050,513	1,161,169
Bulgar	818,962	830,189	762,754	-
Katolik (Rum-Ermeni)	150,177	120,479	150,647	133,682
Yahudi	184,139	215,425	256,003	187,073
Diğer	307,345	159,983	276,449	263,508
TOPLAM	17,375,225	19,050,307	20,897,617	18,520,016

Kaynak: Shaw, S.J.: *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, Int. J. Middle East Studies (9), London 1978, s.74.

Osmanlı İmparatorluğu içindeki etnik grupların nüfus artışları birbirinden farklı olabilir mi? Bildiğimiz kadarı ile farklılığı yaratan nedenler; kontrol, açıklayıcı ve ara değişkenlerden oluşmaktadır. Sondan başlayarak olayı inceleyelim. Ara değişken olarak görülen gebeliği önleyici tekniklerden o dönemde yalnızca “geri çekme”, “sakınma” ve “emzirme” geçerlidir. Bu tekniklerin tüm etnik gruplarda kullanımının farklı olmadığını varsayabiliriz. Açıklayıcı değişken olarak eşlerin eğitimi en belirleyici değişkendir. Ele aldığımız dönemde Osmanlı eğitim kurumlarındaki dönüşüme baktığımızda Rum ve Ermeni cemaatin eğitimde daha başarılı olduğu görülmektedir. Kırsal kesimde yoğunlukla yaşayan Müslüman nüfusun eğitiminde ise din ve aile kurumu etkindir. Eğitimin bu iki kurumdan ayrılarak bağımsız bir kurum olarak ortaya çıkışı Rum ve Ermeni etnik gruplarında daha belirgindir¹⁶. Kontrol değişkeni olarak nüfusun kır-kent dağılımı ve bölgesel gelişmişlik durumu da önemlidir. Buna göre gelişmiş bölgede kentte yaşayan

¹⁶ İlhan Tekeli, *Türkiye’de Eğitimdeki Dönüşümler*, TMMOB Yayını, Ankara, 1974.

nüfusun artış hızı az, fakat nüfusun niteliği yüksek olmaktadır¹⁷. Bu bilgileri geriye taşıyacak olursak; Osmanlı İmparatorluğu nüfus verileri incelendiğinde belirli kent merkezlerinde Rum belirli kent merkezlerinde ise Ermeni nüfusun toplam kentli nüfus içinde düşük oranlı ağırlığı sözkonusudur (Çizelge 3-5).

Çizelge 3: Rum Nüfusunun Yoğun Olduğu İllerdeki Oransal Dağılımı (1893 Durumu)

İl Adı	İlin Toplam Nüfusu	Müslüman Nüfus	Oran %	Rum Nüfus	Oran %
Aydın	1,410,424	1,119,233	79.4	196,558	13.9
Edirne	836,041	434,366	52.0	267,220	32.0
Ankara	847,182	735,766	86.9	34,915	4.1
Beyrut	568,014	462,034	81.3	54,976	9.7
Hüdavendiğar	1,335,884	1,132,763	84.8	133,017	10.0
Selanik	989,844	447,504	45.2	277,237	28.0
Trabzon	1,056,237	857,280	81.2	155,039	14.7
Kosova	721,087	409,510	56.8	29,393	4.0
Konya	944,042	877,232	92.9	56,561	6.0
Manastur	664,399	225,534	33.9	227,766	34.3
Yanya	516,477	225,415	43.6	286,304	55.4
İstanbul	873,565	384,913	44.1	152,741	17.5
Toplam	17,388,562	12,587,137	72.4	2,179,450	12.5

Kaynak: Kemal H. Karpat, a.g.e. s:274

Buna karşılık bu ilin kırsal yerleşmelerinde (Kazalar temel alındığında) her iki etnik nüfusa göre Müslüman nüfus daha yoğun olarak görülmektedir¹⁸. Çizelge 2'deki yıllar temelinde tüm nüfusun doğal doğurganlığı (çiftlerde cinsel yaşama herhangi bir denetimin olmadığı durum) yaşadığı görülmektedir. Bunun belirgin örneği kadının çok doğum

¹⁷ Mümtaz Peker, *Türkiye'de Doğurganlık Farklılıkları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi 1979.

¹⁸ Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and The Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies* S. 258-274, London, 1978.

yapması ve tarımda çalışmasından ötürü erkek nüfusa göre yetişkin kadın ölümlülüğünün yüksekliğidir. Tüm sayım bölgelerinde ve tüm etnik gruplarda erkek nüfus, kadın nüfusa göre çoğunluktadır. Doğurganlığın istenen ve ideal bulunan sayıda gerçekleştiği sanayi toplumlarında bu kez tersi bir durum oluşmaktadır. Başka bir anlatımla yetişkin nüfusta kadınlar daha fazladır. Bu bağlamda son otuz yılda etnik grupların nüfus oranlarındaki değişimi doğurganlık ölümlülük ikilisinden öte göçler daha iyi açıklayabilir. Buna göre Lozan'da sunulan Rum nüfusa ilişkin verilerin, söz konusu yıllarda Osmanlı'dan Rum nüfusun göçü olduğu düşünülürse nedenli yanlış olduğu açıkça görülmektedir.

Etnik grupların nüfuslarının Osmanlı sisteminde yanlış, eksik, hatalı ve kapsam dışı bırakıldığı konularını ciddiye alabilir miyiz? Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus verilerini oluşturan örgütün başkanlığını son otuz yıl içinde; 1895 Fethi Franko Bey, 1897-1902 arasında Mıgırdıç Sinabyan Efendi, 1903-1907 döneminde Rober Efendi ve 1908-1914 döneminde Mehmet Behiç Bey yapmıştır¹⁹. Bu kişilerin mensup oldukları etnik köken nüfusu yanlış göstermeleri söz konusu olabilir mi? Farklı dönemde herhangi bir etnik grubun yazımı eksik ve yanlış yapıldığında, bunun diğer dönem verileri ile çelişmesi gerekmez mi? Nüfus verilerini zaman boyutunda incelediğimizde dizinin etnik nüfus açısından örüntüsü Yahudi nüfus dışında düzgündür. Yahudi nüfus tüm sayım yıllarına göre önemli dalgalanma göstermektedir. Bunun kaynağı göç olabilir. Öteki etnik nüfuslar için yanlış ve hatalı bir durum olmadığı görülmektedir.

Yerleşim yeri açısından ele aldığımız dönem içinde İstanbul'un nüfusu kararlı / durağan bir görünümünden uzaktır. 1885'de 873.655 olan kentin nüfusu 1879'de 1.030,234'e ulaşmaktadır. Daha sonraki dönemde ise azalmaktadır. 1906 yılında ise 782,231'e düşmektedir. Kentin nüfusu 1906-1914 döneminde yeniden artmakta ve 14 Mart 1914 tarihinde (I. Dünya Savaşı öncesi) yapılan son sayımda 909.978'e ulaşmaktadır. Burada Müslüman olmayan nüfus sayısı 1885 de 488.665, 1896 yılında 510.040 ve 1914 yılında ise 389.553'tür²⁰. Ermeni ve yabancı nüfusu toplam rakamdan çıkardığımızda Lozan'da, İstanbul'da yaşadığı belirtilen Rum nüfustan daha az bir nüfus görülmektedir. Özellikle Rum Ortodoks kilise örgütlenmesinin bulunduğu merkez için böylesi yanlış bir veri sunulması anlamlıdır.

¹⁹ Kemal H. Karpat *a.g.e.* s.251.

²⁰ Kemal Karpat, *a.g.e.* s.254.

İstanbul nüfusunun durağan olmayan bu konumunu ancak iç ve dış göçler açıklayabilir. İmparatorluğun son otuz yıl içinde geçirmiş olduğu bir dizi olay nedeniyle İstanbul değişik etnik grupların göçü ile karşı karşıya kalmıştır. Ancak bu göçlerin belli bir etnik gruba dayandırılması yanlıştır. İstanbul'a ilişkin verilere baktığımızda herhangi bir etnik grubun başat göçünü doğrulayan bir bulgu yoktur. Sözelimi 1890 yılında Rum Ortodoks nüfus 91.884'ü erkek, 65.281'i kadın olmak üzere 157.165 kişiden oluşmaktadır. Bunlara Rum Katolik nüfusu (9.332) da eklediğimizde toplam nüfus 166.491'e ulaşmaktadır. Başlangıç olarak aldığımız bu nüfusun harb dönemine kadar artışı yine nüfus geçiş kuramına uygundur. Şimdi Müttefiklerin İstanbul'u işgali ve bu dönemdeki nüfusu Lozan Konferansı'nda kendilerinin belirttiği gibi 400.000'e ulaştığı iddiasını anlamak mümkün değildir.

Burada bir ara değerlendirme yapacak olursam; Müttefiklerin, Lozan Konferansı'nda sundukları Rum ve Müslüman nüfusa ilişkin veriler gerek savaş sonrası Türkiye ve Yunanistan genel nüfus sayımı sonuçları, gerekse savaş öncesi otuz yıllık Osmanlı İmparatorluğu dönemi istatistik verileri ile çelişmektedir. Müttefiklerin sundukları verilerin geçerliğini ve güvenilirliğini doğrulayan bir nüfus kuramı da yoktur. Buna göre Müttefiklerin sundukları verilerin yanlı olduğu, bu yanlılığın ise politik tutumlarından ileri geldiği söylenebilir.

Ermeni Nüfusu ve "Ermeni Yurdu" Tartışmaları: L. Curzon, Lozan Konferansı'nda azınlıklar konusu görüşülürken, bu kez Rum nüfusu yanısıra Ermeni, Asuri ve Keldani nüfuslarını da gündeme getirmiştir. L. Curzon Ermeni nüfus için "... geleceklere bakımından kendilerine özel olarak verilmiş sözler yüzünden de özellikle göz önünde tutulmalarını" istemektedir.

Ermeni nüfusu konusunda L. Curzon şu açıklamaları yapmıştır: i. Erivan'a olan göçler nedeniyle buranın nüfusu 1.250.000'e ulaşmıştır. Öte yandan Kars, Ardahan, Van, Bitlis ve Erzurum'un Ermeni nüfusu neredeyse yok olmuştur. ii. Fransızlar Kilikya'yı boşalttıkları zaman, bu vilayetin paniğe kapılan Ermeni nüfusu onların ardından gitmiştir. Şimdi de İskenderun, Halep, Beyrut şehirlerinde ve Suriye sınırı boylarında dağınık durumdadırlar. iii. İstanbul'da sayıları 130.000 olan Ermeni nüfus vardır. iv. Ulusal Ermeni Yurdu kurulmasına ilişkin olarak gerek Ermenilerce, gerekse

dünyanın her yanındaki dostlarınca öne sürülmüş olan ve herkesce bilinen isteğe değinmek zorunda olduğunu belirtmiştir²¹.

İsmet Paşa yaptığı uzun konuşmada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklara verilen haklardan söz etmiştir. Azınlıkların hiçbir zaman Osmanlılık potasında eritilmediğini açıklamıştır. Dürüst ve bağlılık gösteren davranışlarından ötürü Ermenilere, ülkenin yönetiminde önemli görevler verildiğini, üstelik son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na çok sıkıntı vermiş olan Rumlara karşı, Ermenilerin "Millet-i Sadıka" sıfatını da aldıklarını açıklamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir dizi iç olayları özetleyen İsmet Paşa, Küçük Asya'nın Yunanlılarca işgal edilmesinin Ermeniler için yeni acılar ve talihsizliklere yol açtığını savunmuştur. Sözelimi Ermeniler zorla silah altına alınarak Yunan ordusu saflarına sokulmuş ve Türklere ateş etmeye zorlanmışlardır. Bozgunundan sonra ise işlenmiş bütün suçları Ermenilerin üzerine atmak için Yunanlıların kasıtlı propagandalar yaptığını belirtmiştir.

İsmet Paşa, Ermeni nüfus konusundaki itirazlarını 14 Aralık 1922 Perşembe günü azınlıkların korunması oturumunda da yapmıştır. Burada ilk olarak belirtilen üç milyon Ermeni nüfusun İmparatorluk sınırları içinde yaşadığı konusunda esaslı bir yanlışlık olduğunu vurgulamıştır. Ermeni nüfusu konusunda M. Vital Cuinet'in, 1.400.000, Encyclopaedia Britannica'nın 1.500.000 ve resmi Türk istatistiklerinin de 1.290.000 sayılarını verdiğini belirtmiştir. Bu veriler ışığında Türkiye'de hiçbir zaman 3.000.000 Ermeni nüfusun yaşamadığını savunan İsmet Paşa, bütün dünyada bile bu kadar Ermeni olmadığını herkesce bilindiğini açıklamıştır²².

Türkiye'nin ulusal sınırları içinde Ermenilere bırakılacak yerleri olmadığını açıkça belirten İsmet Paşa, L. Curzon'un yaptığı bir gafı ise net bir şekilde yanıtlamıştır. "... Türkiye'nin Milletler Cemiyetinden korktuğu hiçbir vakit söz konusu edilmemiştir. Yabancı istilası yüzünden yıkılıp - yıkılmış olan kendi memleketlerinde çalışan Türklerin elleri özellikle temizdir. Bu eller, hiçbir vakit, hiçbir yabancı memlekete ne saldırmış, ne yabancı bir memleketi istila etmiş, ne de yakıp - yıkmıştır. Türklerin ellerinin, bütün başka ellerle karşılaştırılmaktan çekinecek hiçbir şeyleri yoktur!..". Böylece İsmet Paşa konferans sırasında Türklerin, ülkelerindeki hiçbir azınlığı planlı

²¹ Seha Meray, a.g.e, c.1, Kitap.1, s.184.

²² Seha Meray, a.g.e, Birinci Takım, c.1, Kitap 1, s.221.

biçimde yok etme gibi bir eylemde bulunmadığını açık bir şekilde belirtmiştir.

Ermeni Yurdu kurulması konusu gerek alt komisyonda gerekse diğer oturumlarda yoğun biçimde tartışılmıştır. Alt komisyon başkanı İtalyan Montogna; Ermeni, Asuri, Keldani ve Bulgar heyetleri ile ayrı ayrı görüşmeler yapmıştır. Özellikle bu heyetlerle görüşmelerinden sonraki konuşmalarında Ermeni heyet yanlısı bir tutum içine girmiştir. Sözelimi, Türkiye'deki Ermenilerin barış içinde yaşamalarını sağlayacak bir çözümün bütün ülkelerde kamuoyunun Lozan Konferansı'ndan beklemekte olduğunu vurgulamıştır. Türkiye'nin herhangi bir yerinde Ermenilerin toplanmasına izin vermesi halinde bunun dünya kamuoyunu tatmin edeceğini belirtmiştir. Böyle bir çözümün, bunca felaketlere yol açmış bulunan din ve soy konusundaki eski sorunların kesin olarak ortadan kalkmasını sağlayacağını ileri sürmüştür. Ermeni Yurdunun yönetimi için konacak hükümlerin genel çizgilerinin alt komisyonda incelenmesini, Yurdun yeri seçildikten sonra ayrıntılarının da Milletler Cemiyetinde anlaşarak, Türk hükümetinin kendisince kararlaştırmasını teklif etmiştir²³.

Benzer amaçlı bir başka konuşma ise H. Rumbold (İngiltere) tarafından yapılmıştır. Türkiye'nin nüfusu ve bunun dağılımı üzerine veriler sunan Rumbold, nüfus yoğunluğunun az olduğu bölgede Ermeniler için Ulusal Yurt ayrılabilirliğini belirtmiştir. Daha ileri giderek bunun yeri için "... denizden Fırat'a uzanan, Elbistan dolaylarında genişleyen ve yüzölçümü aşağı yukarı 19.000 kilometre kare olan bir toprak şeridinin..." uygun olduğunu söylemiştir.

Türk Temsilci Heyeti ise Ermeni ve Asuri nüfusu konusunda yapılan açıklamaları hayretle dinlediklerini belirtmiştir. Arkasından bu halkları Türkiye'ye karşı saldırmak için politika araçları olarak kullananların da Müttefik Devletler olduğunu savunmuştur. Bu halkların karşılaştığı felaketlerin sorumlusu olarak Müttefik Devletleri göstermiştir. Bu sorunları görülmeyen saydığını açık bir şekilde bildirmiştir.

Ermeni Yurdu konusu alt komisyonda görüşülürken, Amerikan Temsilci Heyeti, Başkanlığa bir rapor sunmuştur. Rapor içeriği: i. Ermenilere bir sığınak hizmeti görecektir olan özerk bir bölgenin yaratılması, ABD'de önemli yurttaş topluluklarında derin bir ilgi uyandırmıştır. ii. Ermeni Yurdu için tek-

²³ Seha Meray, a.g.e. Birinci Takım, c.1, Kitap 1, s.309-314.

lif edilmiş toprak parçasını ve bölgenin tanımlanması, mali güvenceleri, özel koruma için güvenliğin oluşturulması ve göç edecek Ermeni nüfusun sayısını bildirmeleri” şeklindedir²⁴.

Bu raporun yanı sıra “Ermenistan İçin Amerikan Derneği” de Ermeniler için ulusal yurt konusunda bir memrandumu, George R. Montgomery imzası ile komisyon başkanına sunmuştur. Memerandum ile Amerikan Temsilci Heyetinin raporu arasında büyük bir tutarlılık görülmektedir. Memerandum, Ermeni Ulusal Yurdu konusunda; bölgenin seçimi, mali sorunlar, istilaya karşı koruma konularını ayrıntılı olarak betimlemektedir. Metinde buraya yerleştirilecek Ermeni nüfus konusunda ise şu bilgiler aktarılmaktadır. İstanbul’da çoğunluğu tarım işiyle uğraşan sığınmacı 15.000 göçmen, İzmir ve Küçük Asya’da bulunan 11.000 kadar göçmen, Suriye’de son gelenlerden önce bile 75.000 kadar sığınmış göçmen (General Perle bu sayıyı 100.000 olarak veriyor) bulunmaktadır. Rusya’da özellikle Kafkasya bölgesinde 400.000’e yakın sığınmacı bulunmaktadır. Değişik yerlerde öksüzler yurtlarında aşağı yukarı 50.000 çocuk bulunmaktadır.

Amerika’dan gelen ve aynı imzayı taşıyan telgrafta ise aşağıdaki karar tasarımasının Kongreye sunulmuş olduğu belirtilmektedir. “Ermeni Ulusal Yurdu için yeterli büyüklükte bir toprak parçası ayrılması şartıyla Başkan 20 milyon dolarlık bir parayı Hazineден ödünç vermeye yetkili kılınmıştır.” Böylece “Ermeni Yurdu” nun parasal sorununun çözüldüğü Konferansa katılanlara bildirilmektedir.

Alt komisyonda uzun tartışmalardan sonra; gözaltı edilmiş sivillerin geri verilmesi, savaş tutsaklarının mübadelesine ilişkin Andlaşma ile Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanmıştır. Aynı tarihi taşıyan ve M. Montagna tarafından L. Curzon’a sunulan alt komisyon raporunda ise Ermeni nüfusunun sorunları üzerinde hiç durulmamıştır. Yukarıda geniş özetini verdiğim tartışmalar sonrası bu konular bir daha gündeme gelmemiştir. Konferansa katılan Müttefik Devletlerin delegeleri Ermenilerin çektiği acıları söylemekle birlikte hiçbir zaman hiçbir ülke delegesi bugünkü söylem biçimi ve kavramları konferans boyunca kullanmamıştır. Kanımca burada Türk heyetinin Konferans sırasındaki söylem biçimi etkili olmuştur. Ermenilere I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında Müttefik Devletler tarafından bağımsız bir devlet sözü verilmesi ve bu süreçte binlerce Ermeninin

²⁴ Seha Meray, a.g.e. Birinci Takım, c.1, Kitap, 11, s.243.

savaş koşullarında ölmesinin sorumlusunun kendileri olduğu açıkça vurgulanmıştır²⁵. Ayrıca savaş sonrasında ana yurtlarını benzer vaatler ile terkeden Ermenilerden de Türk Devleti'nin sorumlu olamayacağı belirtilmiştir. Bu konuda Antep, Urfa, Maraş ve Adana dolaylarında Fransızların peşi sıra gidenler örnek olarak verilmiştir²⁶.

Lozan Konferansı sırasında İsmet Paşa ile Hükümet ve M. Kemal Paşa arasında yoğun bir telgraf haberleşmesi yaşanmıştır. İsmet Paşa gerek konferans sırasında Türk Heyetine sorulan sorulara cevapları, gerekse yabancı basında çıkan nüfusa ilişkin haberlere düzeltmeyi bu telgraflar aracılığı ile yapmıştır.

İçerikleri açısından bu telgraflar şöyle özetlenebilir: i. Anadolu'daki Hıristiyan nüfusa eziyet edildiği ve bunların yurtlarından kovulmak için girişimlerde bulunulduğu konusundaki iddialara karşı toprak, nüfus, azınlıklar ve sınır komisyonlarında yeni devletin böyle bir düşüncesi ve eyleminin olmadığı ve olmayacağı açıklanmıştır, ii. Ermeni nüfusa ilişkin "tehcir ve teb'id" düşüncesi ve eyleminin gerçek dışı olduğu vurgulanmıştır, iii. Ermenilerin azınlık haklarından yararlandırılacağı kabul edilmiştir (Ermeni Ruhani Başkanlığı 29 Ekim 1925'de bu haklarından vazgeçtiğini Türk Hükümetine bildirmiştir), iv. Ermeni ve Müslüman nüfusun mübadelesi diye bir sorun olmadığı, bu konuda hiçbir devletin muhatap kabul edilmeyeceği basına ve Konferansa katılan heyetlere kesin bir dille anlatılmıştır, v. Asuri ve Keldanilerin Türkiye'de yerleştirilmeyeceği belirtilmiştir, vi. Trabzon'daki Rum nüfusun tehciri, Kayseri Rumlarının, Mersine doğru yola çıkarılmaları, İstanbul'daki Rumların mallarının satışı sunulacağı konusundaki iddiaları, TBMM Hükümeti kesin bir dille redderek bunların doğru olmadığını dünya kamuoyuna açıklamıştır²⁷.

²⁵ Türk Heyetinin görüşleri ile örtüşen fikirler Ermeni cemaatı ve sivil toplum kuruluşlarının başkanı A. Aharonyan'ın Müttefik Devlet temsilcilerine sunduğu protesto metninde görülmektedir. 9 Ağustos 1923 tarihinde Paris'te yapılan protesto metninde; "İtilaf Devletlerinin büyük prensiplerine güvenerek bağımsızlığını elde etmek için savaşa atılan ve nüfusunun tam üçte birini kaybedeni, bu gün kendisini yalnız ve unutulmaya mahkum bir durumda hissetmektedir. Müttefiklerin parlak vaadlerinin sonucu ve sayısız kurbanlarının mükafatı olarak Sevır Andlaşması'na Ermenistan'ın varlığını sağlayacak noktalar konulmuştur..." Ersal Yavi; *1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler, Ermeniler ve Kürtler*, İzmir, 2001, s.372-373.

²⁶ Seha Meray, a.g.e., Birinci Takım c.1 Kitap 1, s:199-200.

²⁷ Bilal, Şimşir, (Yayına hazırlayan), *Lozan Telgrafları*, Cilt 1 ve Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, 1995.

Kurtuluş - Kuruluş Döneminde Ermenilerin Davranışları: M. Kemal Paşa ve kadrosu ulusal harekete başkoyduğunda, temel stratejileri geniş cepheli bir birlik oluşturmaktır. Kurtuluş ve kuruluşu bilincinde hisseden her kesimden güçlerle birliktelik temel alınmıştır. Ermeni liderleri ve parçalı Ermeni kentsel grupları özellikle din adamlarının etkisi ile 1919'dan itibaren M. Kemal Paşa ve kadrosu ile birlikteliğe pek sıcak bakmamışlardır. Emperyalist düşünceyi iyi analiz edemedikleri için, parçalı bir yaklaşımdan hareketle I. Dünya Savaşı öncesinde ve Sevr'de kendilerine söylenen sözde "Büyük Ermenistan" devletini kurabilecekleri sanısına kapılmışlardır. Bu sanı nedeniyle kimi cephelerde zorla (Yunan ordusu ile birlikte) kimi cephelerde gönüllü (Kilikya'da Fransız ordusu ile), kimi cephelerde ise milliyetçi duygularla Türk ulusal hareketine karşı savaşmışlardır.

Kurtuluş ve kuruluş hareketi "Doğu Cephesi" inde başlamıştır. Hareketin örgütlenmesi Doğu illerinde biçimlenmiştir. Oluşturulan güçler ilk olarak Ermenilerle savaşmıştır. Sarıkamış, Oltu ve Kars'ta Ermenilerin geçici egemenliğine son verilmiştir. Ordunun örgütlenmesini yapan TBMM'nin ilk askeri zaferi Ermenilere karşı olmuştur. Ulusal Hükümetin ilk antlaşması olan Gümrü Antlaşması, Ermenilerle yapılmıştır. Kurtuluşun ilk aşaması olan bu hareketin ne kadar çetin geçtiğini, sorunun sadece savaş olmadığını iç dinamiklerle de büyük mücadele verildiğini M. Kemal Atatürk, Nutuk'ta şöyle anlatmaktadır. "... Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan beri Ermeniler, gerek Ermenistan içinde, gerekse sınıra yakın yerlerde Türkleri toptan öldürmekten hiç vazgeçmiyorlardı. 1920 yılı sonbaharında Ermenilerin yaptığı kötülükler dayanılmaz bir kerteğe geldi.... Ordumuzun Ermeniler üzerine yürüyüşe geçtiği 28 Eylül sabahı, Erzurum'dan elli imzalı bir grup Ankara'ya saldırıya geçti." Bu olayı M. Kemal Atatürk iç ve dış dinamiklerin birlikteliği olarak görür ve "... Sanki bu baylar, bize saldırmak için Ermenilerle sözleşmiş" şeklinde ifade etmektedir²⁸.

Kurtuluş Savaşının bittiği Batı Cephesinde ise Ermenilerin gerek örgütlenme gerekse Yunanlılar ile birlikte savaşa katılmalarını M. Kemal Atatürk ve kadrosu her zaman dile getirmiştir. Sözelimi İsmet Paşa bu birlikteliğin nasıl olduğunu Lozan'da şöyle açıklamaktadır: "... Bu zavallı halk zorla silah altına alınmış ve Yunan ordusu saflarına katılmıştır. Ermenilerin Avrupa'daki yöneticileri, yurttaşlarını böyle tehlikelerle karşı karşıya bırakmaması için, Yunan Hükümetine yalvarıp yakarmaktan usan-

²⁸ Atatürk, Söylev (Nutuk) c.2, Türk Dil Kurum Yayını, Ankara, 1966, s.359-360.

mamışlardır. Bu uyarılardan hiçbirine kulak verilmemiştir. Ermeniler cepheye gönderilmiş ve Türklere ateş etmeye zorlanmışlardır. Bozgunun sonra çok büyük yakıp yıkmalara girişilmiştir. Üstelik Yunan makamları bu suçları Ermenilerin üzerine atmak için kasıtlı propagandalar yapmaya koyulmuşlardır....”²⁹ Ermenilerin Güney’de yaptıkları intikamcı davranışlar ve tahribatlar sonrası, Fransız birlikleri ile bölgeden ayrılmalarını İsmet Paşa yine Lozan’da şöyle sorgulanmaktadır: “... Neden bu mutlu soydan 60.000 - 80.000 kişi yurtlarını ve ailelerini bırakarak, başka yerlerde yoksulluk içinde yaşamak üzere Fransızların ardından gidip kaçtılar...” Bu soruların yanıtı Lozan Konferansı sırasında Ermeni delegelerinin yayınladığı bildirimlerde de görülmektedir. Sözgelimi Kilikya’da, Fransızlara en büyük desteği kendilerinin verdiği ve Türklere savaşta ön cephede yer aldıkları vurgulanmaktadır³⁰.

Ermeni - Rum işbirliği Pontus Hükümeti kurma isteğinde de görülmektedir. Samsun ve dolaylarındaki Rumların sayısını artırmak için Rusya’daki Ermeni ve Rumları Batum’da toplama girişimleri başlamıştır. Bunları silahlandırarak Samsun’a çıkarmışlardır. İçerdekilerle birlikte bir ara sayıları 25.000’i bulan Rum-Ermeni çetelerle Üçüncü ve Onbeşinci Kordulu savaşmak zorunda kalmıştır³¹.

Cephelerdeki bu durum yanında Ermenilerin İstanbul ve öteki liman kentlerinde Müttefik Devletler nezdindeki uğraşları da TBMM Hükümeti ile birliktelikten çok, bağımsız bir devlet kurma amacıyla olmuştur. Ermeniler sürekli olarak denize açılan bir bölgede devlet kurma amaçlarının mücadelesini vermişlerdir. En son olarak da bu konuları Lozan Konferansı’na taşımışlardır. Ermeniler tüm bu süreçlerde başta İngiltere ve ABD’den büyük destek görmüşlerdir.

Cephe gerisinde Anadolu kasaba ve kentlerinde yaşayan Ermeni nüfusun davranışları da bu süreçte barışı bozucu ağırlıkta olmuştur. Bunun bilinen örnekleri “Saimbeyli” İlçesi gibi yerleşmelerdeki çatışmalardır.

Kurtuluşu gerçekleştiren kadronun liderleri Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, Ermeniler ile olan ilişkilerini yukarıda örneklediğimiz gibi sürekli bir savaş ortamı, ülkenin bütünlüğünü parçalanmasını içeren örgütlü güçlerle mücadele ortamında sürdürmüşlerdir. Örgütlü güçlerin çatışmasın-

²⁹ Seha Meray, a.g.e. Birinci Takım c.1, Kitap 1 s.196-197.

³⁰ Seha Meray, a.g.e. Birinci Takım c.1, Kitap 1, s.197.

³¹ Atatürk, *Söylev (Nutuk)*, C:2, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1966, s: 458-461.

dan galip ayrılmalarına karşın Lozan Konferansı'nda konu bu kez farklı biçimde karşılarna getirilmiştir. İlk olarak L. Curzon "Küçük Asya'da yaşayan üç milyon Ermeni'den Türkiye'de nasıl 130.000 kişi kaldığını ve yaklaşık 60.000 Ermeninin Fransızların çekilmesi sırasında Kilikya'dan niçin göç ettiğini?" sormuş, bunların açıklamasını istemiştir³².

Sorunu böyle gündeme getirmenin kanımca şu amaçları olabilir: i. Kendi amaçları için her zaman kullandıkları Anadolu'daki Ermeni nüfusun azalmasının yanı sıra, Ermenilere verdikleri devlet kurabilecekleri sözlerinin gerçekleşmemesinden ötürü tüm sorumluluğu üzerlerinden atmak istemini pekiştirmek, ii. Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1915 yılında zorunlu göç ettirme sürecindeki olayları Ermeni iddiaları ile birleştirerek Ermeni nüfusun azalışını bir nedene bağlamak, iii. Kafkasya'daki Emperyalist emellerini sürdürmek için gelecekte bir sıçrama tahtası olması açısından bu bölgeye en yakın yerde tüm ipleri kendi ellerinde olan "Ermeni Yurdu" nun kurulmasını sağlamak. iv. Örgütlü güçlerin çatışmaları sırasında kullandıkları Ermenilerin, çatışmalar sonrası dönemde olan göçlerinden kendilerini değil, Türk hükümetini sorumlu tutarak, bunu tarihe mal edebilmek.

Burada tartışmamız gereken ilk nokta L. Curzon'un Küçük Asya'da yaşadığını savladığı üç milyon Ermeni nüfusun gerçek mi yoksa yanlış bir veri mi olduğu konusudur. Bunun için ilk olarak Lozan Konferansı sırasında Türk hükümeti ve heyetinin tanımadığı fakat kendilerine "Ermeni Heyeti" adını veren kişilerin yayımladığı 2 Şubat 1923 tarihli bildiriye bakılmalıdır. Bildiri bize iki önemli ipucu vermektedir. İlki Ermenilerin genel savaş içinde İtilaf Devletlerine yapmış oldukları sayısız hizmete karşı Ermeni sorununun İtilaf Devletleri tarafından yüzüstü bırakılmış olduğunu vurgulamaktadır. İkinci olarak "...Bu övülecek davranışlar, fedakarlıkları ölçülemeyecek derecede çok olan Ermeni milletine çok pahalıya mal olmuştur. Eğer onların maddi ve hayati kayıplarına bir göz atarsak 1.500.000 Ermeni'nin katliam ve sürgünlerde mahvolduğu ve 700.000'nin yersiz, yurtsuz dolaştıklarını, 100.000 yetimin hayır cemiyetleri üzerine yük olduklarını görürüz..."³³ Kasım 1922'de yine bu grubun Konferans Başkanlığına verdiği muhturada ise "... 1914'den itibaren bir milyondan fazla Ermeni yok edilme, sürgün, zulüm ve haksızlıklar nedeniyle mahvolmuş" şeklinde görüş belirtilmektedir. Görüldüğü gibi iki Ermeni kaynağı verileri arasında anlamlı bir fark

³² Seha Meray, a.g.e. Birinci Takım, c.1, Kitap 1 s:194-197.

³³ Seha Meray, a.g.e. Birinci takım c.1. Kitap 1.

oluşmaktadır. Burada hangi bilgiye güveneceğiz? Lozan Konferansı'na katılan heyetlerin üyelerine dağıtılan bildiride Ermeniler kendi nüfuslarının büyük savaş öncesinde üç milyon olduğunu söylemiyorlar. Belirttikleri rakam 2.3 milyon civarındadır. L. Curzon'un, Konferansta belirttiği rakam, Ermeni heyetinin verilerinden 700.000 daha fazladır. Başka bir anlatımla L. Curzon olayı yaklaşık 1/3 oranında abartarak Konferansa getirmekte bir sakınca görmemiştir.

İkinci nokta ise resmi olmayan Ermeni heyetinin nüfus konusunun tartışıldığı Alt Komisyon üyelerine (Türkiye buna katılmadı) iki yerde Ermeni Yurdu kurulması ve buralara yerleştirilecek nüfus konusunda verdikleri bilgilerdir. Resmi olmayan "Ermeni Heyeti" kurulmasını önerdikleri birinci yurdu Rize-Van hattında istemişlerdir. Buraya tamamı Türkiye Ermeni'si olan 700.000 göçmeni yerleştirebileceklerini, ikinci yurdu ise Suriye hududu ile Fırat arasında kalan Ceyhan, Sis ve Maraş'ı kapsayan bölgede kurabileceklerini, buraya ise 500.000 - 600.000 Ermeni'yi yerleştireceklerini belirtmişlerdir³⁴.

Yukardaki bilgileri saklı tutarak, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermeni sorununun başladığı yıllara giderek söz konusu bölgelerdeki Ermeni nüfusunun değişimine nüfus bilim açısından bakılmalıdır. Bilindiği gibi Ermeni meselesi 1878 Berlin Kongresinde gündemdeki yerini almıştır. Abdülhamit'in saltanat döneminde (1895'de) Ermeni nüfusa ilişkin reform çalışmaları için altı il seçilmiştir. Döneme ilişkin 1897 yılı verilerine baktığımızda Ermeni nüfusun 1.050.000 civarında olduğu görülmektedir. Reform çalışmalarının başlayacağı altı ilin toplam nüfusu ve Ermeni nüfusun dağılımı ise aşağıdaki gibidir (Çizelge 4).

³⁴ Seha Meray, a.g.e. Birinci takım, c.1 Kitap 1.

Çizelge 4: Ermeni Nüfusla İlgili Reform Çalışmalarının Başlayacağı Altı İldeki Toplam Nüfus ve Ermeni Nüfusun Oranı (1897)

İller	Toplam Nüfus	Ermeni Nüfus	Oran (% olarak)
Sivas	1,086,015	170,433	15.69
Mamuretül Aziz	578,814	69,718	12.04
Erzurum	645,702	134,967	20.90
Bitlis	398,625	131,290	32.94
Diyarbakır	471,462	79,129	16.78
Van	430,000	80,798	18.79
Toplam	3,610,618	666,335	18.45

Kaynak: Yerasimos, Stefanos (2001) Ermeni Meselesi, Fransa Dışişleri Bakanlığı: Diplomatik Belgeler, Paris, 1897 s.62.

S. Yerasimos'un aktardığına göre Quad d'Orsay'ın başkanlığında hazırlanan verilere göre Ermeni nüfusun reform yapılacak illerdeki yoğunluğu yüzde 19'a ancak ulaşmaktadır. Ermeni nüfusun yaşadığı bu iller yanı sıra ülkenin öteki illerinde de Ermenilerin çoğunlukta olmadıkları 1881-82-1893 sayım verilerinde açıkça görülmektedir³⁵. (Çizelge 5) Sayım sonrası yıllarda (1895-1898) Berlin Kongresine katılan ülkelerin elçileri Osmanlı Ermeni nüfusunun eksik gösterilmesi, yanlış yazılması veya hiç yazılmaması gibi konuları gündeme getirmemişlerdir. Başka bir anlatımla özellikle Quad d'Orsay başkanlığında hazırlanan (Fransa) altı vilayetteki Ermeni nüfus için uzlaşma söz konusudur.

³⁵ Kemal, Karpat. a.g.e, s.258-273.

Çizelge 5: Ermeni Nüfusun Yoğun Olduğu illerdeki Oransal Dağılımı (1893 Durumu)

İl Adı	İlin Toplam Nüfusu	Müslüman Nüfus	Oran (%)	Ermeni Nüfus	Oran (%)
Aydın	1,410,424	1,119,233	79,4	14,131	1,0
Edirne	836,041	434,366	52,0	16,642	2,0
Erzurum	559,055	445,584	79,7	101,138	18,1
Adana	396,,49	340,476	85,9	44,799	11,3
Ankara	847,182	735,766	86,9	67,490	8,0
İzmir	195,669	133,117	68,0	37,220	19,0
Bitlis	276,998	167,054	60,3	101,358	36,6
Halep	787,714	684,599	86,9	52,407	6,7
Hüdavendigâr	1,335,884	1,132,763	84,8	57,818	4,3
Diyarbakir	368,964	289,591	78,5	46,823	12,7
Sivas	926,671	766,558	82,7	116,645	12,6
Trabzon	1,056,237	837,280	81,2	41,786	4,0
Elaziz	381,346	300,188	78,7	73,178	19,2
Van	119,860	59,412	49,6	60,448	50,4
İstanbul	873,565	384,913	44,1	149,590	17,1
Toplam	17,388,562	12,587,137	72,4	1,001,165	5,8

Kaynak: Kemal H.Karpat, a.g.e s:274 (Oranlar tarafımdan hesaplanmıştır).

Ermeni nüfus için reform çalışmalarının yapılacağı 6 ildeki toplam Müslüman ve Ermeni nüfusun 1893 Osmanlı genel nüfus sayımına göre dağılımı çizelge 6'daki gibidir.

Çizelge 6: Ermeni Nüfusla İlgili Reform Çalışmalarının Başlayacağı Altı İldeki Nüfusun Dağılımı (1893).

İller	Toplam Nüfus	Müslüman Nüfus	%	Ermeni Nüfus	%
Sivas	926,671	766,558	82,7	116,545	12,6
Elaziz	381,346	300,188	78,7	73,178	19,2
Erzurum	559,055	445,584	79,7	101,138	18,1
Bitlis	276,998	167,054	60,3	101,358	36,6
Diyarbakir	368,964	289,591	78,5	46,823	12,7
Van	119,860	59,412	49,6	60,448	50,4
Toplam	2,632,894	2,028,387	77,0	499,490	19,0

Kaynak: Kemal H.Karpat: a.g.e. s.274

İki veride de altı ildeki tüm nüfus içindeki Ermeni nüfusun oranı yaklaşık aynı değeri vermektedir. Ermeni nüfusun kilise kayıtlarından toplandığını varsayarak “Kilise - Ermeni cemaati ilişkilerinden ötürü” Fransa Dış İşleri Bakanlığı verileri geçerli kabul edilmiştir. Fakat aynı kaynaktaki toplam nüfusta görülen hatanın nereden kaynaklandığını açıklamak güçtür.

Resmi olmayan “Ermeni heyetinin ikinci yurt olarak düşündükleri Ceyhan-Maraş” hattında ise 1893 nüfus sayımı verilerine göre kabaca 150.000 Ermeni yaşamaktadır. Toplam nüfus içinde yaşayan Ermeni nüfus ise 1.001.465 dir. Fransa'nın altı ilde Ermeni nüfus için verdiği 666.335 rakamını doğru kabul ederek 1893 Nüfus sayımındaki Ermeni nüfustan $[(666.335 / 499.490)=1.33]$ düzeltme faktörü elde edilmiştir. Bu düzeltme faktörü tüm ülke nüfusuna uygulanmıştır. Buna göre aşağıdaki soruların yanıtlanması güçtür.

Nüfus geçiş kuramının ilk evresinin geçerli olduğu bir ülkede Ermeni nüfusunun kısa sürede (1895-1914 dönemi içinde) yani büyük harb öncesinde L. Curzon'un belirttiği üç milyon, Ermenilerin belirttiği 2.3 milyona ulaşması için nüfus artış hızının (r) tarihte görülenin çok üzerine çıkması gerekmektedir. Kuram ve gerçek yaşam ise bunun imkansız olduğunu göstermektedir.

Lozan'da Ermeni temsilcilerinin sözünü ettikleri 1.500.000 (muhturada bir milyonu aşkın) Ermeninin katliam ve sürgünlerde mahvolduğu savı Osmanlı İmparatorluğunda büyük savaş öncesi Ermeni nüfusunun 2.3 milyon olduğu kabullenmesine dayanmaktadır. Osmanlı sayımlarında (1914) Ermeni nüfusu 1.2 milyona ulaşmaktadır. Düzeltme faktörü ile bu nüfus 1.596.000'e ulaşmaktadır. Bu nüfusun yarısı tehcirin olduğu bölgede yaşamaktadır. Buna göre Ermenilerin sözünü ettikleri ölümler, yaklaşık 600.000 Ermeni nüfusun yaşadığı bölgede nasıl gerçekleşmiştir?

İmparatorluk Ermeni nüfusu (1914) ile Ermenilerin yaşayanlarından (sürgün, yetim ve Anadolu'da kalanlar toplamı olan 900.000) bir tahmin yaptığımızda kabaca 300.000 kişinin bu sürede öldüğü söylenebilir. Resmî olmayan Ermeni heyeti ise Lozan'da bu rakamı farklı vermekte ve ölümleri Osmanlı İmparatorluğu hükümeti tarafından planlanan bir soykırım politikası uygulamasına dayandırmaktadır. Yıllar içinde benzer suçlama gerek Ermeni gerekse Batı'daki değişik örgütler tarafından yenilenmiştir. Osmanlı hükümetinin Ermenilere yaptığı hareketin dayanağı ise nedir?

Doğu Anadolu'da Ermenilerin dirlik ve düzeni bozucu eylemleri (isyan, sabotaj, casusluk, eşkiyalık), düşmana çete grupları aracılığı ile yardımları ve Amerikan sivil toplum örgütlerinin topladığı para ve silahu ayrılıkçı bir devlet kurma girişiminde kullanmaları Osmanlı yönetimi tarafından tepki ile karşılanmaktadır. Yukardaki tüm olaylar ülke için tehlikeli bir durum yaratmaya başlamıştır. Bunun üzerine İçişleri Bakanlığı bir öneride bulunarak 27 Mayıs 1915 tarihinde üç maddelik bir yasa çıkarmıştır. Yasa, yönetime askeri nedenlere dayanarak casusluk ve hainliklerini hissettikleri bölge halkını tek tek veya toplu olarak memleketin diğer bölgelerine gönderilmesine ve oralarda oturtulmasına imkan vermektedir.

Yasa tarihinden önce ise (24 Mayıs 1915) İtilaf Devletleri "... Osmanlı hükümetinin bütün üyelerini ve onların katliamlara karışan ajanlarını kişisel olarak sorumlu tutacaklarını..." bir deklarasyonla açıkça dünya kamuoyuna ilan etmişlerdir.

Mondros Mütarekesi koşullarına göre İngilizler 13 Kasım 1918'de İstanbul'a girmişlerdir. Osmanlı yönetimi gözetime alınmıştır. İzleyen aylarda Ermeni tehcirinde sorumlu gördükleri yöneticiler tutuklanmıştır. Tutuklananların çoğu Malta'ya sürülmüştür. İngilizler, tutuklananları yargulamak için Osmanlı yönetiminin her türlü bilgi ve belgesine kolayca

ulaşmıştır. Ancak yapılabilen Nemrut Mustafa Paşa Divanı Harbinin Talat, Enver ve Cemal Paşaları, yokluklarında yargılayıp idama mahkum etmesidir. Ayrıca İstanbul Sıkı Yönetim Mahkemesi Boğazlayan Kaymakamı Kemal Beyin tehcir suçlusu olarak idamına karar vermiştir.

Öte yandan Osmanlı Hariciye Nazırı 18 Şubat 1919 günü Danimarka, Hollanda İspanya ve İsveç hükümetlerine başvurarak, tehcir konusunu araştırarak tarafsız bir komisyon kurulmasının düşünüldüğünü ve komisyona ikişer temsilcinin görevlendirilmesini istemiştir. Ne var ki İngiliz işgal kuvvetleri ilgili devletlerin komisyona katılmalarını engellemiştir. Söz konusu yıllarda Ermeni tehciri konusunda suç ve suçlu arama çabaları sonuçsuz kalmıştır³⁶.

Ermenilerin “manda” isteklerini dikkate alan ABD Başkanı Wilson, Gnr. Harbord başkanlığındaki komisyonu yerinde inceleme yapmak üzere görevlendirmiştir. Komisyon, ne Amerikan Konsoloslarında ne de bölgede iddia edilen türde belgeye rastlamıştır³⁷. Bunların ötesinde İstanbul'daki Ermeni Patrikliğinin kilise kayıtları da İngilizlerin ellerindedir. Dahası Ermeni nüfusa yöneltildiği savunulan trajik olayları gören, bilen veya bunlardan kurtulanlar hayattadır. Osmanlı hükümeti zorunlu göç yasasını çıkarmadan önce bunun uygulamasını yanlış yapan sorumluların cezalandırılacağı açıklayan İtilaf Devletleri, Malta duruşmalarında niçin bu tür canlı tanıkların bilgisine başvurmamıştır? Ermeni cemaati ve sivil toplum kuruluşları böyle kişileri ve Kilise kayıtlarını niçin Malta'ya götürmemişlerdir? Bilindiği gibi İtilaf Devletleri yargılamasında savcılık, Ermenilerin düzenlenmiş katliamına ilişkin kanıt bulunmadığını beyan etmiş Malta tutukluları serbest bırakılmıştır³⁸.

Sonuç ve Değerlendirme: Lozan Konferansı görüşmelerinde dönemin merkez ülkesi konumunda olan İngiltere, I. Dünya Savaşı öncesi verdiği sözleri tutma gayreti içindedir. Bu nedenle kendi manda yönetimi içine almak istediği Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgesini Konferans görüşmelerinden çıkararak buraların sorununu Milletler Cemiyetine taşımıştır. Devlet kurma sözü verdiği Rum ve Ermeni toplumları için ise

³⁶ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını İzmir, 1984, s. 88.

³⁷ Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İstanbul, 1981.

³⁸ Georges Maleville, “1915 Osmanlı - Rus Ermeni Trajedisi” *1856-1927 Emperyalizm Kışkacında Türkler, Ermeniler ve Kürtler içinde*, İzmir, 2001 s:197-198.

koşullar çok değişmiştir. Değişen koşullar içeriğinde soruna farklı çözüm önerileri getirmekte bir sakınca görmemiştir. Getirilen önerileri Rum ve Ermeni nüfus için değerlendirelim.

İngiltere merkez devlet konumunda olduğu süre içinde politikasını, Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı hareket alanını genişletme üzerine kurmuştur. Bunun çarpıcı örnekleri Yunanistan'ın kuruluşundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak ve nüfus kapma yarışında görülmektedir. Bu yarış 1830'da Mora'nın Yunanistan'a katılması ile başlamıştır. Ege'deki yedi ada 1865'de Yunanistan'a bırakılmıştır. 1881'de İstanbul Antlaşması ile Tesalya ve Epir'in bir kısmı Yunanistan'a verilmiştir. Selanik, Güney Makedonya ve Girit 1913 Londra Antlaşması ile Yunanistan'a bırakılmıştır. Aynı yıl Bükreş Antlaşması ile Epir'in tümü ve Güney Makedonya'nın geri kalan kısmı verilmiştir. 1919'da Neuilly Antlaşması ile Batı Trakya, Yunanistan topraklarına katılmıştır. Kabaca 1830'dan sonra Yunanistan'ın toprak büyüklüğü ve nüfusu yukarıda sözünü ettiğimiz politik birliktelik ile büyütülmüştür. Bunun son halkası ise Küçük Asya ve Pontus olarak görülmektedir. Bunda başarı sağlanamayınca ya da uğranılan "Anadolu Bozgunu" sonrasında yukarıdaki süreç içinde Yunanistan topraklarına katılan yerleşmelerdeki Müslüman nüfus ile Anadolu'da değişik yerleşmelerde yaşayan Rum nüfusun mübadelesi için zemin hazırlayıcı çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda mübadele konusunda daha önce deneyimi olan Yunanistan'ın özellikle kendi ülkesindeki azınlıklar sorununu çözüm için İngiltere öncülüğünde Dr. Nansen'e Milletler Cemiyeti adına çalışma yaptırılmıştır. Burada dikkatimizi çeken nokta, mübadele edilecek Rum ve Müslüman nüfus verilerinin yanlı (Rum nüfusun fazla, Müslüman nüfusun az) gösterilmesidir. Nüfus verilerinin yanlı sunulması ya da değiştirilmesi iki açıdan dikkat çekicidir. İlk olarak Anadolu'da böylesi bir Rum nüfusun, nüfus geçiş kuramının ilk evresinin yaşandığı sürede gerçekleşmesi imkansızdır. İkinci nokta ise "İstanbul'daki Rum ve Ermeni nüfus konusundaki veriler Kilise kayıtlarını zedelemiştir" iddiamızın yarattığı etik tartışmasıdır. Bu tutumları ile Müttefikler nüfusbilimde yüzyılların güveni olan geçerli Kilise kayıtlarını bir anlık ihtirasları sonucu bir noktada silip atma noktasına gelebilmişlerdir. Nüfusbilimde Kilise kayıtlarının geçerli ve güvenilir olduğunu söyleyenler, burada bir parantez açarak Lozan Konferansı'ndaki İstanbul'a ilişkin verilerin bunun dışında olduğunu vurgulamalıdır.

Müttefiklerin böylesi bir tutum ve davranışı “Batının iki yüzü” olduğunu bize açıkça göstermektedir. Bu yüzü görmemiz ve arkasındaki düşünceyi anlamamız da, nüfusbilimin geliştirdiği kuram ve onun kavramları yol gösterici olmaktadır.

M. Kemal Paşa ve kadrosu, Kurtuluş dönemi boyunca farklı cephelerde savaştıkları ve kıt kaynaklarının vurucu güç olarak kullanımını engelleyen Ermeni nüfusa karşı hoşgörülü davranarak “Ermeni Yurdu” nun özerk olarak kurulmasını Lozan’da kabul edebilirler miydi? Bu soruya olumlu yanıt verilmesi güçtür. İlk olarak “Kurtuluş ve Kuruluş” u gerçekleştiren kadro çoğu arkadaşını Ermenilerle yapılan savaşlarda yitirmiştir. Bu çarpışmalar sırasında zor anlar yaşanmıştır. Kimi hassas dengelerden ötürü bıçağın üzerinde yürünmüştür. İkinci olarak Müslüman nüfus özellikle savunmasız olduğu konumlarda Ermeni güçler tarafından büyük ölçekte can ve mal kaybına uğratılmıştır. Anadolu’nun sınır boyları ve iç kesimlerinde Ermeniler tarafından toplu öldürmelere varan çok sayıda olay yaşanmıştır. Örgütlü bir ordu düzenlemesi ile yeni sosyal dengenin kurulduğu ortamda böyle bir etnik grubun özerk biçimde sosyal sistem içinde yer alması yeni çatışmaları doğurabilirdi. Özellikle her türlü iletişimin sözel kültüre dayalı olduğu toplumlarda farklı etnik grupları böylesi olaylardan sonra aynı sistem içinde tutmanın sakıncaları olabilecektir. Kaldı ki 1920’li yılların koşullarında belli bir cepte toplanmış dış destekli alt etnik kimlikli cemaatin, sürekli olarak üst kimliğin söylemini kabul edeceğini kimse garanti edemezdi. Türkiye kurduğu ve ideolojisini yarattığı denge içinde kısa zamanda yeni arayışlara zorlanırdı. Üçüncü olarak M. Kemal Paşa ve kadrosu ulusal sınırlar konusunda nerede durulması gerektiğini çok iyi saptamıştır. Bu kararları alan TBMM’nin bir macera arayışı yoktur. Sözelimi o meclisi oluşturan üyelerinin bazılarının doğum yeri olan Selanik, Yanya, Bosna, Magosa, Gümülcine, Batum, Rodos, Filibe, Tuna, Piriştine, Köstence, Lefkoşe ve Girit gibi yerleşmeleri de bu sınırlara katma girişiminde bulunmamışlardır. Kurtuluş’un başında sınırı çizilmiş ve uluslar arası sözleşmesi imzalanmış andlaşmaları yok kabul etmemişlerdir. Daha sonraki bir konferansta Ermeni Yurdu kurulmasını kabul etmeleri ise bunları red ve SSCB ile kurulan barış ortamının bozulmasını istemek olurdu. Bilindiği gibi söz konusu yıllarda iki ulusun ilişkileri tarihlerinde çok ender görülen barış üstüne olmuştur. Son olarak böyle bir kabullenme, savaşılan Emperyalizme, emellerini gerçekleştirmek için sıçrama tahtası hazırlanmaktan başka neye yarardı?

İngiltere'nin merkez devlet olarak sözünü gerçekleştiremediği bu konuda; Türkiye, Ermenilere azınlık hakları vererek sorunu kökten çözümlenmiştir.

M. Kemal Paşa ve kadrosunun yaptığı eylem bütünü ile "Kurtuluş- Kuruluş" savaşımıdır. Bu eylemde örgütlü orduların çarpışması vardır. Kaybeden tarih sahnesinden silinecek ve azınlık olarak yaşayacaktır. Bu süreç içinde olanları açıklayacak kavramın tarihsel kökleri vardır. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1915 yılında Ermeni nüfus için uyguladığı tehcir olgusu tarihin derinliklerine uzanan, feodal dönemde farklı imparator ve kralların uyguladığı kurumsal bir düzelme olarak görülmektedir. Bu düzenlemeyi tarihsel süreçte Avrupa'daki krallıklar ve imparatorluklar yaptığında nedense kavramlar bunlar için kullanılmamaktadır. 1940'lı yıllarda farklı bir uygulamada görülenler benzetişim modeli ile öne çıkarılmaktadır. Benzetişim modelinin uygulanabilmesi için özde iki olayın nedenlerinin örtüşmesi gerektiği nedense unutulmaktadır. Yapılmayan ise yakın ve uzak karşılaştırma yöntemiyle tehcir uygulamasında benzeyen ve benzemeyen olgu ve olayların neler olduğu, nasıl bir örüntü gösterdiği? Çünkü Osmanlı uygulaması tekil örnek değildir.

Dünyayı ekonomik, sosyal ve insani kayıplar açısından felakete sürükleyen savaş kültürü ideolojilerinin anlamı açıktır. Sorunları barışçı yollarla çözüme kavuşturacak ideoloji ise barış kültürüdür. Kanımca M. Kemal Paşa ve kadrosu çok iyi bildikleri ve dünyaya gösterdikleri savaşmayı, Kurtuluş'tan sonra bir kenara bırakarak, barışın egemen olacağı bir dünya yaratılmasına katkıda bulunmuşlardır. İdeoloji ve söylemleri barış üstünedir. Lozan Antlaşması öncesi onyıllarca sürekli savaş içinde yaşamış bir ülkenin barış ideolojisi çizgisinden ödün vermeden uzun yıllar yürümesi bunun bir göstergesidir. Nüfusbilim tarihinde herkesin vurguladığı ve varsayım olarak kabul ettiği Türkiye gerçeği, Batı'nın değişik kesimlerinin de görmesi gereken olgulardan biri olduğu yargısına varabiliriz.